

УДК 342.34; 342.57; 342.7

<http://doi.org/10.5281/zenodo.400388>

© Горбань В.І., 2016

В.І. Горбань

**ПРОБЛЕМА РОЗУМІННЯ ПОНЯТТЯ
«НАРОД» У ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ
З ДЕМОКРАТІЄЮ**

Анотація. Досліджуються теоретичні та історичні аспекти розуміння поняття «народ» у взаємозв'язку з його правом на владу в державі. Пропонується обґрунтування конституційно-правового змісту категорії «демократія» як гарантії суверенітету народу за умов, викликаних глобалізацією: тенденцій десуверенізації народів і олігархізації, бюрократизації влади. Зокрема, подаються формулювання на зміну положення преамбули Конституції України про «Український народ».

Ключові слова: народ, демос, етнос, нація, політична нація, народовладдя.

Аннотация. Исследуются теоретические и исторические аспекты понимания понятия «народ» во взаимосвязи с его правом на власть в государстве. Предлагается обоснование конституционно-правового содержания категории «демократия» как гарантии суверенитета народа в условиях, вызванных глобализацией: тенденций десуверенизации народов и олигархизации, бюрократизации власти. В частности, формулируются предложения по изменению положения преамбулы Конституции Украины об «Украинском народе».

Ключевые слова: народ, демос, этнос, нация, политическая нация, народовластие.

Anotation. The purpose of the study is to analyze the semantic diversity of the concept of «people» in relationship with the right of people to state power. The logic of the concept reveals in the theoretical and historical aspects.

The regularity of the emergence and development of democracy with the formation of a homogeneous historical community of people as its subject-Creator; the uniqueness of the types of democracy, depending on the characteristics of each people; the need to protect the rights of each people to the uniqueness of the exercise of power in the state from globalization trends in the decomposition of homogeneous peoples through mass immigration and the transformation of democracy of consolidated majority into «mosaic democracy» of multicultural parallel societies under the steerage of transnational elite and the bureaucracy is argued. The proposals to change the provisions of the Constitution of Ukraine about «the Ukrainian people» are formulated.

Keywords: people, ethnos, nation, political nation, democracy

Поняття «народ» є основою категорії «народовладдя» і відповідає поняттю «демос» у більш уживаному її грецькомовному варіанті – «демократія». В словниках української мови і енциклопедичних довідниках поняття «народ» пояснюється в двох значеннях: широкому – як все населення

держави і в вузькому – як історична спільність людей, що самовизначилась у конкретних територіальних межах своєю самосвідомістю, мовою, культурою, соціально-економічною організацією. То як розуміти народовладдя або ж демократію: як владу конкретного за самосвідомістю народу (українського чи інших за їх самоназвами) чи владу всього населення тієї чи іншої держави? Грецьке поняття «етнос» із ХІХ ст. також стало поширеним у міжнародному лексиконі у значенні «народ» і часто вживається в Україні, як і конкуруюче з ними латинське поняття «нація». Останнє з часом ускладнилося модифікаціями «етнічна нація», «політична нація», «титульна нація».

Виходячи з біблійної істини про непорозуміння, що виникли поміж людьми внаслідок змішання їх мов, поставимо собі за мету дослідити логіку зазначених понять на предмет схожості і відмінності між ними та їх взаємозв'язку з правом народу на владу в державі. Методологічною основою такого дослідження є, по-перше, висновки герменевтики (спеціального напрямку в філософії) про викривлення змісту понять внаслідок їх тлумачень при перекладах з одних мов на інші. По-друге, висновки семантичного позитивізму (нині – школи аналітичної філософії) про відсутність тотожності смислових значень між різними словами. Багатослів'я добре для художньої творчості, але шкодить науці і державно-правовій практиці «дурною безкінечністю» (за Гегелем) суперечок і конфліктами.

Поставлена мета актуальна не тільки з точки зору «чистої науки», але й в науково-практичному. При обговоренні актуальної теми «Влада народу – народовладдя: основа демократичної держави» в журналі «Право України» Ю. Барабаш піднімав питання нечіткого визначення установчої влади народу чинною Конституцією України. Зокрема, в преамбулі Конституції вказується на два суб'єкти, які здійснювали своє право на самовизначення в Україні: українська нація, увесь Український народ. При цьому категорія «українська нація» Конституцією не визначається, тоді як категорія «Український народ» визначається в сенсі громадян усіх національностей. Нечіткість застосованих в Конституції України категорій призводить до колізій між її окремими нормами. Так, Ю. Барабаш вказав на змістовну непослідовність між частиною першою статті 13 і статтею 14 Конституції, перша з яких визнає землю об'єктом власності Українського народу, тоді як друга – основним національним багатством. Зовнішньополітична діяльність, відповідно до статті 18 Конституції, спрямована на забезпечення її національних інтересів,

вказує Ю. Барабаш [1, с. 74]. Тим часом єдиним джерелом і носієм влади в Україні, відповідно до статті 5 Конституції, є Український народ, якому належить і вся повнота влади. Тож кому належить суверенітет здійснення влади в Україні: народу чи нації?

Однак, поставлене Ю. Барабашем до розгляду актуальне питання не отримало належного відгуку серед науковців у їх дослідженнях. Тим часом Президент України П. Порошенко в щорічному посланні до Верховної Ради «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2016 році» двічі вжив нову категорію «українська політична нація» в контексті її сучасного формування і консолідації на засадах громадянського патріотизму [2]. Слід підкреслити, що формулювання «українська політична нація» вступає в суперечність з формулюваннями преамбули Конституції України про «українську націю» і «Український народ». Що є українська політична нація на відміну від української нації? Якщо це громадяни України всіх національностей, то що тоді є український народ?

В Україні є науковці, як автори академічного курсу теорії держави і права, які вважають, що в наші дні поняття нації втратило свій зміст у багатонаціональних державах (як американська чи французька нації) і набуло політичного сенсу: громадяни держави різних національностей, об'єднані законами і подібністю у вирішенні істотних політичних і соціально-культурних проблем. Подібність розглядається на основі території держави і тривалості спілкування, юридичного зв'язку у громадянстві [3, с. 71]. З такого пояснення слідує, що поняття нації та народу (в широкому його значенні) стали тотожними. Проте, через кілька сторінок у тому ж виданні його автори подають поняття «титульна нація» як більшість, яка дає назву державі [3, с. 73]. Таке доповнення явно суперечить попереднім твердженням авторів про втрату поняттям нації свого змісту, оскільки «титульна нація» все ж є спільністю, основою не тільки на самоназві. Самі автори видання визначають таку спільність, на відміну від політичної нації, як сформовану на свідомості своєї ідентичності, спільності історичної долі, психології і характеру, схильності до національних матеріальних і духовних цінностей, територіально-мовної і господарсько-економічної єдності [3, с. 71].

Розв'язання проблеми розуміння поняття «народ» актуальне, також, в контексті викликаної глобалізацією імміграційної кризи в Європі та США з

негативними наслідками для демократії¹. Можливе поширення на Україну імміграційних квот з ЄС в інтеграційній перспективі, відкриття кордонів для мас іммігрантів з наданням їм прав українського громадянства тим більш загрозове за умов вже існуючих внутрішніх проблем з формуванням і консолідацією народу і нації в Україні та становленням демократії.

Логіка дослідження понятійно-категоріального апарату потребує історичного екскурсу до античних витоків демократії. Зокрема, Афін і Риму як їх класичних зразків. Хто був суб'єктом-творцем античної демократії: народ як усе населення держави чи народ як однорідна консолідована історична спільність людей², право на владу якого охоронялося прийнятими тим же народом законами? Чи всі люди, жителі античних демократій, мали право громадянства в них?

Словосполучення «демократія» (від грецької «демос» – народ і «кратос» – влада) вперше вжив Перікл в Афінах в сенсі управління, яке знаходиться в руках «багатьох», а не кількох [5]. Хто ж відносився до тих багатьох в Афінській демократії? Хрестоматійною істиною з історії виникнення Афінської держави на рубежі IX – VIII ст. до н. е. є «синойкізм – об'єднання племен, що населяли Аттику, в єдиний афінський народ» [6, с. 82]. Проте, кожне з чотирьох об'єднаних племен до кінця VI ст. до н. е. продовжувало жити на своїй території, поки реформатор Клісфен у 508 р. до н. е. не змінив родоплемінну організацію суспільства і держави територіальною. Населення чотирьох племен (філ) було розосереджене і перемішане в десяти адміністративно-територіальних одиницях (зі збереженням за ними назви філ), кожна з яких, у свою чергу, поділялась на три адміністративно-територіальних одиниці – триттії (всього 30 триттій). Кожна триттія, в свою чергу, поділялась на 3–4 деми (всього 100 демів) зі спадковою припискою жителів до певного дему. Саме належність до списків дему й надавала право громадянства в Афінах. Щорічно народні збори кожного дему обирали свого керівника (звідси й поняття «демократія»), а народні збори кожної триттії – свого. Від кожної з 10 філ щорічно народом обиралися по 50 представників до колегіального виконавчого органу влади – ради 500 і по 600 суддів до колегіального судового

---

¹Див. Горбань В.І. Глобалізація і демократія: етнічний аспект / В.І. Горбань, О.В. Горбань // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди «Право». – 2016. – Вип. 24. – С. 97–119.

²Один із сучасних варіантів назви останнього суб'єкта – «гомогенний державний народ», за виразом німецького науковця У. Бека [4, с. 301].

органу влади – Гелієї. Так влада була передана від родової знаті (аристократії) більшості афінського народу – простолюдинам (плефосу, звідки походить його латинський аналог – плебс, плебеї). При цьому до демосу не відносилися як приїжджі, так і постійно проживаючі в Афінах чужинці (метеки), раби і вільновідпущеники, жінки. Тому народ – демос – не був більшістю населення, а складав, за деякими оцінками, близько 1/10 його частини [7, с. 110].

Поняття «демос», таким чином, охоплювало повноправних громадян конкретної адміністративно-територіальної одиниці³. У V ст. до н. е. і склалася та історична спільність афінських громадян – демос – про владу якої говорив Перікл.

Слід зазначити, що в багатоманітні полісів-держав Давньої Греції демократія афінського типу була унікальною внаслідок унікальності формування афінського народу-демосу. Загалом же Арістотель класифікував п'ять видів демократії в Давній Греції залежно від особливостей їх народів-творців [8, с. 556].

Саме тому з давньогрецької мови відомі кілька синонімів поняття «демос», які мають смислові відмінності: «генос» (рід, плем'я), «лаос» (організована спільність людей на шляху до своєї мети) [9]. Щодо поняття «етнос» дослідники відзначають його смислову складність і мінливість. Хто вказує на спільний корінь понять «етнос» і «етос» (звідки етика) в значенні звичай, мораль, поведінка [9]. Хто прослідковує смислову еволюцію поняття «етнос» від Гомерівських позначень цим словом однорідних груп тварин, комах і людей до чужих щодо всіх еллінів спільнот (як перси) у Арістотеля [10, с. 450]. Узагальнюючий висновок Дж. Гатчінсона і Е. Д. Сміта зводиться до констатації спільного смислу вживання давніми греками поняття «етнос»: певна кількість людей або тварин живуть і діють спільно та мають деякі спільні біологічні або культурні ознаки, але так греки іменували інших щодо себе людей [11, с. 468].

Особливим різновидом античної демократії стала давньоримська республіка, утворена іншою особливою історичною спільністю людей. Поняття «публіка» (від латинського «publicum») якраз і означає цю спільність у категорії «республіка» (де «рес» – від латинського «res», то справа), тобто

---

³Свідоме змішування Клісфеном населення чотирьох племен з метою створення народної, а не родової, основи демократії підтверджує Арістотель 7, с. 120].

спільна або народна справа. Походження латинських слів «populus», «publicum» точно не з'ясоване[12]. Але склад народу-творця давньоримської держави і республіки відомий від римських істориків. «Populus romanus quiritibus» – так називалася латинська спільність людей, які за походженням вважали себе дітьми бога Квірита. З розширенням давньоримської держави на Апенінському півострові шляхом завоювань інших племен чи союзів з ними частині чужинців (перегринів) надавався правовий статус клієнтів (від лат. «clientis» – слухняний) під владою глав римських родів – патронів, але без прав громадянства, а союзникам з інших латинських родів – права римського громадянства або ж лише майнові права без політичних (як представникам не латинських племен сабинян). Проте, релігійне квіритське звичаєве право римських громадян протиставлялося «праву народів» («jus gentium»), спеціально створеному для регулювання відносин римлян з не римлянами – перегринами та між самими перегринами. Як і Солон та Клісфен в Афінах, давньоримський реформатор Сервій Туллій розширив склад римського народу за рахунок простих людей (плебеїв), розпочавши процес зрівняння їх у правах з родовою аристократією (патриціями). Для цього також, як і в Афінах за демами, римський народ було розосереджено у 21 адміністративно-територіальній одиниці – трибі – і проведено перепис громадян триб у кількості 80 тисяч [7, с. 144–149]. З часом кількість триб, як і чисельність громадян у них, зростала.

Смислове значення латинського поняття «нація» («natio») по-різному тлумачиться його дослідниками. Одні вказують на його застосування римлянами щодо віддалених варварських народів, тоді як самих себе вони називали словом «populus» [11, с. 468]. Інші вбачають в латинському слові «нація» схожість з грецьким словом «генс» (плем'я) у значенні спільності походження римлян на протигагу латинському слову «civitas»-населенню автономних общин перегринів [12].

Останнє тлумачення має авторитетну опору в особі І. Канта, який аналізував співвідношення понять «populus» і «natio» як народ, що об'єднує в ціле численну кількість людей однієї місцевості, у першому варіанті, і всю кількість людей чи її частину, які чи яка, внаслідок спільного походження, визнають себе об'єднаними в одне громадянське ціле – «gens», у другому варіанті [13]. Наведеним тут прикладам різночитань самоназви римського народу, на думку автора, не вистачає принципу історизму в застосуванні до аналізу об'єкта дослідження.

Історія давньоримської держави має архаїчний перший період свого утворення і становлення під керівництвом семи царів, коли слово «*populos*» було рівнозначне слову «*gens*», оскільки держава створювалась племенем латинян, об'єднаних вірою в спільного свого творця бога Квірита. У другий – республіканський – період змінився склад населення держави за рахунок завойованих Римом територій і племен. Змінилося й значення слова «*populos*», яке почало охоплювати все вільне населення республіки. Але не слід забувати, що більшість населення не мала прав римського громадянства. Тому одне й те ж слово почало вживатися у двох значеннях: ширшому – як все об'єднане Римською державою на своїй території населення, і вужчому – як римські громадяни, творці і опора своєї спільної справи – республіки. З'явилися й нові слова («*natio*», «*civitas*») для позначення різниці між громадянами і не громадянами, які вживалися разом із застарілими словами «*populus*», що набуло подвійного значення. У третій – імперський – період римська держава еволюціонувала від демократії до монархії з авторитарним, а то й деспотичним (у східній її частині – Візантії) режимом. Для підриву демократичних традицій римлян імператори все частіше почали надавати право римського громадянства населенню завойованих провінцій, поки імператор Каракала у 212 році не надав це право усім вільним жителям імперії.

Отже, значення слів, яким іменувався римський народ, змінювалося. Проте, слід відзначити закономірний зв'язок між римською і афінською демократіями в їх опорі на однорідну історичну спільність людей, як би вони не називались. Афінська демократія загинула від зовнішніх завоювань: македонського, спартанського і, зрештою, римського. Загибель Римській республіці принесли власні успішні завойовницькі війни, внаслідок яких у територіальних межах імперії було об'єднано таку велику кількість різнорідних племен і народів, яка могла триматися в покорі лише силою великої армії на чолі з видатними полководцями. Але це був шлях до авторитаризму монархів. Втрата демократією народної основи в її вузькому значенні виявила свій закономірний зв'язок із загибеллю самої демократії.

Зародження демократії на території сучасної України також ґрунтується на формуванні особливої слов'янської історичної спільності. Візантійський автор Прокопій Кесарійський, будучи секретарем полководця Велізарія, у своїй праці «Історія війн» у VI ст. писав: «...Адже племена ці, слов'яни і анти, не управляються однією людиною, а здавна живуть у народоправстві, й від того у

них вигідні й не вигідні справи вирішуються спільно... Бо вони вважають, що один з богів – Творець блискавки – саме він і є єдиний владика всього... Є у тих й інших і єдина мова... Та й зовнішністю вони один від одного не відрізняються... і ім'я колись у склавинів і антів було одне» [14, с. 14]. Слов'янське поняття «народ», таким чином, також як афінське поняття «демос» чи римські поняття «популос», «нація» в зв'язку з демократією тлумачились у вузькому значенні однорідної спільності людей, а не в широкому значенні всього населення на території їх проживання. Дослідники походження цього слова вказують на його утворення від поєднання префікса «на» з іменником «род» в сенсі об'єднання людей за народженням від спільного роду [15].

З поширенням у Середні віки християнства в Європі утверджуються монархічні держави, в яких влада Бога і освячена від його імені церквою влада монарха унеможлиблюють демократію. Періодично формуються імперії (як імперія франків, священна Римська імперія німецької нації, Русь), які воюють і розпадаються, але їх основою стають не народи, а релігія і церква (католицька чи православна), феодала та армія. Демократії як релікти виникають у формі комун в окремих містах Італії, купецьких містах-республіках Німеччини, Новгороді. Феодална роздробленість спричиняє економічну автаркію, політичний регіоналізм, правовий партикуляризм. Релігійні єресі та реформації, церковні розколи – все це в сукупності фрагментує населення держав на замкнуті, чужі, а то й ворогуючі між собою групи.

Разом з тим англійський дослідник демократії в Європі Л. Зідентоп вбачає в християнстві джерело духовної революції, адже воно заклало моральні основи сучасної демократії, наділивши окремих людей статусом синів Божих. «Глибокий індивідуалізм християнства», за словами Л. Зідентопа, виявив себе як зворотна сторона його універсалізму, утверджуючи суспільство індивідів, а не племен, кланів, каст [16, с. 242, 243]. Проте, проповідь універсалізму й індивідуалізму була характерною тільки для католицизму в Західній Європі, зазначає Л. Зідентоп, тоді як у Східній Європі феодалізм формувався на нерівності [16, с. 244]. За приклад такого повороту в самосвідомості Європи наводиться указ короля імперії франків Карла Великого 802 року, яким він зобов'язував принести собі клятву «абсолютно всіх без виключення» чоловіків-християн, старших 12 років, тим самим визнаючи душі й у рабів [16, с. 253]. Християнські ідеї духовної рівності всіх людей зруйнували аристократичні і корпоративні засади античної демократії, яка позбавляла прав громадянства

рабів, приїжджих на постійне проживання іноземців. Осередками нової демократії стали міста, які повели боротьбу за звільнення від феодалів і в яких відроджені за римською демократичною традицією магістрати почали обиратися, на відміну від римлян, народом. Л. Зідентоп наводить свідчення французького історика Гізо про такі вибори вже в X–XI століттях, а в XII ст. – про загальне повстання міст проти феодалів [16, с. 196–197, 201].

Прикладом юридизації християнської ідеї рівності людей може бути збірник норм феодалного права «Саксонське зерцало», укладений рицарем Ейке фон Репковим між 1220–1235 рр. У книзі третій збірки «Земське право» її автор стверджує: «Бог створив людину подібною собі і своїми стражданнями звільнив одного так само як і іншого. Йому бідний такий же близький як і багатий» [17, ст. 42, арт. 1]; «Коли вперше було встановлено право... всі люди були вільними... По правді кажучи, мій розум не може зрозуміти того, що хто-небудь може бути у власності іншого» [17, ст. 42, арт. 3]; «Кріпосна залежність має своїм джерелом примус, і полон, і несправедливе насилля, що з стародавніх часів виводиться з несправедного звичаю і тепер хочуть звести в право» [17, ст. 42, арт. 6].

Відродження народної самосвідомості дослідники фіксують у греків у складі Турецької імперії в понятті «етнос», яким об'єднані православною вірою греки відрізняли свою спільність від переважної мусульманської більшості та інших спільнот, званих турками «мілети», навколо себе. Це відбулося в XV ст., а на початку XIX ст. на основі етнічної самосвідомості в Греції формується націоналізм як ідеологія самоутвердження і захисту від турецького поневолення. З середини того ж століття поняття «етнос» поширилось серед західноєвропейських вчених для позначення груп людей зі спільними ознаками. На основі цього базового поняття виникли інші, похідні від нього, такі як «етнологія», «етнічність», «етнічна група». Разом з тим, як синонім поняття «етнос», у XIX ст. в науковому вжитку поширилось поняття «раса» і етнологія стала дослідженням рас. Проте, в XX ст. расистські доктрини скомпрометували поняття «раса», і у світовій науці більш поширеним стало поняття «етнічна група» [10, с. 452].

Західні етнологи визначають поняття «етнос» як спільність, якій характерні такі ознаки: власне ім'я для самоідентифікації, спільне походження чи міф про це, спільна історична пам'ять, один чи кілька елементів спільної культури (релігія, звичаї, мова), прив'язаність до батьківщини як до землі (своєї території), усвідомлення своєї єдності (хоча б у якоїсь своєї частини)

[11, с. 471]. Визначення поняття «етнічна група» за ознаками спільності відрізняються меншою їх кількістю: спільна мова і звичаї, як у К.Вулфа [18, с. 492–493], реальне чи вигадане спільне походження, пам'ять про спільне історичне минуле, культура одного чи кількох символічних елементів, усвідомлення своєї особливості, як у Р.Скемергорна [19, с. 455]. Різниця у визначеннях пояснюється, зокрема, тим, що за чисельністю, наявністю власної держави і владної еліти чи, навпаки, меншою чисельністю в більшому суспільстві, в якому власна еліта (якщо вона є) не є правлячою, етнічні групи класифікуються на домінантні і підпорядковані [19, с. 456]. Крім цього, з урахуванням історичного досвіду виникнення етнічних груп, П. Р. Брас відзначає різницю між природними етнічними групами і такими, які створювались зацікавленими лідерами, елітами або політичними системами, в складі яких вони створилися [20, с. 477]. При цьому деякі групи «вимагають повного суверенітету для своєї території. В останньому випадку етнічна група прагне досягти національного статусу та визнання. Як тільки їй вдається власними зусиллями досягти однієї з названих цілей чи то в межах існуючої держави, чи у створенні своєї власної, вона стає національністю або нацією. Нацією, отже, можна вважати певний тип... політизованої етнічної спільноти, колективні права якої визнано в межах даної політичної системи» [21, с. 464]. Схожу з П.Р.Брасом трактовку подає і К. Вулф з долученням думки В. Коннора: «Націями етнічні групи стають тоді, коли в них зростає політичне самоусвідомлення. Нації віддають перевагу своїй власній незалежній державі. Проте лише десять відсотків держав світу можна визнати національними державами... решта – це держави-нації або багатонаціональні держави» [18, с. 493].

Поняття «нація» в Середні віки в Європі використовувалось для позначення іноземців (наприклад, студентів в університетах) серед всього населення, яке за римською традицією в різних європейських державах називалось «populas», «peuple», «people», «popolo», «pueblo». Хоча фактично, як вважає автор теорії старих і нових націй Г. Сетон-Вотсон, нації в їх сучасному розумінні склалися ще до сформування доктрини націоналізму в сенсі набуття ними національної ідентичності. До числа таких старих націй в Європі на 1789 рік він відносить англійців, шотландців, французів, кастильців, португальців, данців, шведів, угорців, поляків, росіян. На 1200-й рік, наприклад, на його думку, ще не існувало ні англійців, ні французів. Але на 1600-й рік вони вже стали реальністю. Німці ж, італійці, ірландці, каталонці, норвежці мали поняття культурної спільності та історичні традиції, але

формування національної свідомості навіть серед еліти було частковим [22, с. 515–517].

Проблема визначення поняття «нація» в її сучасному розумінні, тобто з кінця XVIII – початку XIX століть і до цього часу, є простою і складною залежно від сутнісного вужчого чи змістовного ширшого підходів. Найпростіше націю можна визначити як «політично мобілізований народ» або «народ, що має державу», зазначає П. Альтер [23, с. 580–581]. Проте, аналізуючи різні підходи, він констатує, що це дуже вузьке визначення нації. Існують такі нації – німці, шотландці, вірмени, українці, баски – які здобувають свою державу довго. Тому в ширшому змістовному розумінні нації можна класифікувати на культурні і політичні (приклад німецького історика Ф. Майнеке про велику німецьку націю, яка містила кілька політичних до того, як була об'єднана). Близькою до такої класифікації є інша, авторства Г. Кона, про західноєвропейське суб'єктивне і центральносхідноєвропейське об'єктивне визначення націй, які різняться розумінням вирішального фактору утворення нації. Чи це є воля до утворення держави як суб'єктивний фактор, чи стійка спільність, що історично склалась територіально, економічно, мовно, психічно в спільній культурі.

Узагальнюючи різні підходи, сам П. Альтер дає таке визначення нації: це соціальна група (народ або його прошарок), яка на основі історично утверджених зв'язків у мові, культурі, релігії або політичного характеру, усвідомлює свою єдність і особливі інтереси та вимагає політичного самовизначення або вже здійснює його в рамках національної держави [23, с. 581–583, 585–586]. При цьому поняття «нація» відрізняється від часто вживаного поняття «національність». Останнє має подвійне значення: або соціальна група, що усвідомлює себе етнічною меншиною і прагне тільки визнання її як самостійної спільноти і, в крайньому разі – культурної чи політичної автономії в складі більшого державного утворення; або це громадянство чи підданство в якійсь державі як правова категорія [23, с. 587].

П'ять об'єктивних чинників в ідентифікації соціальної групи людей як нації і один суб'єктивний, але вирішальний, визначають дослідники цієї проблеми Я. Крейчі і В. Велімський. Це – по-перше, територія, держава, мова, культура та історія, і, по-друге, національна свідомість. Вони класифікують нації на етнічні і політичні. Перші ґрунтуються на мові й культурі, а другі – на державі з власними політичними традиціями або особливою суспільно-політичною системою [24, с. 487, 489].

Якщо порівняти наведені визначення етносу і нації, очевидною є їх відмінність в одному ключовому елементі – державі, до якої прагне нація.

Ідеологічною основою для цього стає національна самосвідомість, яку формує етнічна культурна еліта і несе її в маси. Поняття демосу в значенні народу зникло, залишившись складовою часткою головного досягнення античних держав – демократії. Вкорінене в слов'янській історичній традиції поняття «народ» цілком відповідає грецькому поняттю «етнос», яке поширилося в Європі і лише в пострадянській період увійшло в науковий обіг в Україні, Росії, Білорусії. Виправданням його вжитку може бути лише розширення змісту власного поняття «народ» у зв'язку з включенням до його складу інших проживаючих у державі народів (за старою термінологією) чи національностей (за новою термінологією).

Нові поняття нації і національності поступово проникали в Україну з Європи протягом XIX ст. Ще на рубежі XVI–XVII століть польські дослідники відзначають поширення серед руської (як тоді називалась пізніша українська) шляхти поняття «Народу Руського Нації Польської» [25, с. 48]. Один з гетьманів реєстрового козацтва Павло Наливайко, наприклад, в листі до польського короля писав про «народ Руський» як «союзний і єдиноплемінний, од єдиного кореня Слов'янського альбо Сарматського, виниклий», який воював задля потреб «спільних об'єднаної нації» «за славу і цілісність спільної нації Польської» [26, с. 45, 74–75].

Стосовно часу формування українського народу-етносу як етнічної нації на основі створення народною (етнічною) елітою національної самосвідомості і поширення її в маси корисно звернутися до теоретично й методологічно взірцевої праці В. Коннора «Коли сформувалась нація?». «Ключовою проблемою для вчених, які досліджують часові аспекти появи націй, – наголошує В. Коннор, – є усвідомлення того, що національна самосвідомість – це явище, притаманне не елітним групам, а масам; і ці маси, донедавна ізольовані у глибоких сільських нетрях, напівписьменні або суцільно неписьменні, в плані самоототожнення з тією чи тією групою можна вважати просто німими». Національну самосвідомість творять не маси, а еліта і «дуже часто поняття нації, притаманне еліті не можна приписувати масам».

Саме таку помилку часто роблять дослідники, вказує В. Коннор, які в пошуках доказів потрапляють у залежність від писаного елітою в хроніках, а їх узагальнення щодо національної самосвідомості не завжди можна застосувати до мас [27, с. 535].

Конкретним доказовим матеріалом для таких висновків В. Коннору послужила праця Ю. Вебера «Селяни стають французами: осучаснення

сільської Франції, 1870–1914» [27, с. 529]. Її автор документально аргументував, всупереч твердженням багатьох авторитетів про стару французьку націю, що селяни, які за своєю чисельністю переважали в структурі населення, тільки на рубежі XIX – XX століть почали усвідомлювати свою приналежність до нації, до якої її приписали ідеологи націоналізму та інші теоретики. Теж саме стосується більшості країн Європи, підсумував В. Коннор. Приклади створення після першої світової війни Югославії і Чехословаччини, ініціатори-проектанти яких заявляли про сербів, хорватів і словенців як про одну південно-слов'янську націю, і так само з чехами та словаками як про чехословацьку націю, також показові в аспекті подальшого розпаду цих країн за міжнародною різницею. «Ми маємо достатньо доказів того, – пише В. Коннор, що деякі з визнаних останнім часом націй Європи з'явилися зовсім недавно, кількома століттями пізніше від дат, звичайно прийнятих серед науковців» [27, с. 530–531].

Висновки В. Коннора актуальні для українських науковців, серед яких чимало потрапляють в полон започаткованої ще в XIX ст. тенденції застосування антиісторичного методу перенесення (екстраполяції) пізніших понять і уявлень на минуле, якому вони не властиві, з ідеологічною установкою на обґрунтування стародавності української нації і державності. Ця рефлексія історично пізнього формування української нації аналогічна потугам Італії часів Муссоліні ототожнити італійську націю з давньоримською. Тим часом Президент України В. Ющенко вже в XXI ст. констатує факт слабкої національної ідентичності і національної єдності у зв'язку з причинами конфлікту на Донбасі і подіями в Криму, яких треба шукати не в росіянах, а в собі [28]. Говорячи про проблему становлення нації, В. Ющенко при цьому уточнив, що він має на увазі «політичну націю» [29].

Отже, в підсумку проведеного аналізу понять переходимо до наукового обґрунтування їх необхідного конституційно-правового визначення у зв'язку з утвердженням і захистом демократії в Україні. По-перше, виходячи з факту неоднорідності етнічного складу населення в Україні та смислової схожості понять «народ» і «етнос», слід визнати не виправданим розширене визначення в Конституції України українського народу як громадян усіх національностей. Український народ уже своєю назвою позначає особливу відмінність від інших народів-етносів, етнічних груп, які складають багатонаціональне населення України. Поняття ж «національність» означає національну меншину, до якої ніяк не віднесеш українців. Дослухаємось до аргументації видатного етнографа зі світовим іменем М. Миклухо-Маклая. Маючи німецьку університетську

освіту, він ще в 1883 р. так пояснював відмінність між поняттями «національність» і «нація»: «...навряд чи хто зараз ризикнув би сказати, що в Північній Америці така країна, як Сполучені Штати, у державному розумінні не є єдиною нацією, хоча населяють її люди різних національностей. Вони різні з точки зору етнологіста, та як неподільний суспільний організм безперечно складають єдину націю в очах правознавця, бо нація є поняття не етнологічно-антропологічне, а завжди – соціальне.

Національності виникли шляхом об'єднання сусідніх племен, споріднених аналогічним типом, мовою, культурою, віруванням. Це – етнос, або люди одного однорідного народу, як греки, французи, італійці... А в націй механізм і причини їх виникнення зовсім інші.

Передусім тут усе будується на спільних соціальних інтересах, які спонукають людей, етнічно й антропологічно часто зовсім різних, об'єднуватись в єдину спільність для побудови історично необхідної державності; тобто нація є твірною держави. Етнічно ця спільність може бути однорідною або неоднорідною, та хоч би як відрізнялися окремі етнічні групи, зовнішні відмінності не можуть завадити їм скласти єдину націю. ...нація – це... «єдність у різноманітті» [30, с. 21–22].

На своєму прикладі М. Миклухо-Маклай пояснював висловлені теоретичні положення: будучи за походженням із запорожців по батьку та із поляків і німців по матері, він любив батьківщину Малоросію, і поважав дві інші по матері – Німеччину і Польщу, не віддаючи перевагу жодній з них. Але вирішальне значення для визначення національності віддавав не біологічній, а духовній суті. За цією ж ознакою він своє ім'я і справу віддавав Росії, в якій народився, виховувався і виріс та перейняв властивий російській науці і культурі гуманістичний напрям [30, с. 41–44].

Так, і в Україні формування національної самосвідомості і боротьбу за національне самовизначення проводили не тільки етнічні українці, а й представники інших національностей, які формувались паралельно з українською нацією. Тому, думається, науково і юридично точними були б такі положення в Конституції України:

1) загальними засадами української держави є суверенітет українського народу, народовладдя, права національностей, права людини, верховенство права;

2) український народ є історичною спільністю людей, яка сформувалась на міжнародно визнаній території і об'єднана спільною історичною пам'яттю,

мовою, культурою та відображенням у ній особливим психічним складом, соціально-економічною організацією, прагненням до політичного самовизначення у власній незалежній державі та складає основу української політичної нації;

3) українська політична нація – це український народ і громадяни всіх національностей, що постійно проживають на території України і самовизначилися у власній незалежній державі. Національності в Україні – це етнічні групи її населення, які є меншинами і чий права є захищеними суверенітетом українського народу та верховенством права.

Уведення до загальних засад української держави поняття «права національностей» логічно пов'язане з багатонаціональним складом населення України, яке разом з українським народом – етнічною основою української політичної нації – входить до її складу і має право на участь у всіх сферах суспільного життя. Водночас права національностей, які є меншинами в Україні, не мають суперечити суверенітету українського народу як більшості і етнічній основі української політичної нації. Поняття «українська нація» слід вилучити з тексту Конституції України як таке, що логічно є зайвим у контексті взаємозв'язку понять «український народ» і «українська політична нація». Двоєке значення поняття «українська нація» потребує уточнення конкретного змісту його вживання, як у наведеному прикладі з інтерв'ю В. Ющенка виданню «Апостроф».

Заміну поняття «демократія» на поняття «народовладдя» доцільно провести, оскільки останнє змістовно точно пов'язується з пропонованим визначенням українського народу, якому й має належати верховенство (суверенітет) влади в Україні, в якій він складає більшість населення і цілком закономірно є домінантним. Поняття ж «демос» як складова частина категорії «демократія» здебільшого неправильно тлумачиться в широкому значенні всього населення держави, що потенційно загрожує самій демократії в умовах глобалізації. Особливо враховуючи тенденції зміни етнічного складу населення розвинутих країн Заходу під впливом масової імміграції, які називають денаціоналізацією або втратою національної ідентичності.

Спеціалісти нового напрямку в сучасній науці – етнополітології – відзначають поширення в епоху глобалізації постмодерністських концепцій етносів, націй і національностей. Одна з них – *конструктивізм* – в особах її авторів Б. Андерсона, Р. Брубейкера, Е. Геллнера, Е. Хобсбаума та ін. стверджує, що етнічні й національні спільноти є формою соціальної організації лише культурних відмінностей, а етнічна ідентичність конструюється інтелекту-

лами у формі такої культури, яку поділяють і сповідують всі люди. Близькі до конструктивістів *інструменталісти* в особах їх авторів Л. Белла, Н. Глейзера, А. Коена, Д. Мойніхена, Дж. Ротшільда, М. Есмана, К. Янга взагалі заперечують об'єктивність етнічності і стверджують її повну суб'єктивність в головах окремих людей як результат маніпулювання з боку еліт [31]. В контексті цих етнополітологічних концепцій не слід забувати застереження, висловленого М. Грушевським ще на початку ХХ ст., коли Україна була розділена і перебувала в складі Австрійської і Російської імперій. Галичани в першій з них і українці в другій не повинні допустити того, писав М. Грушевський, щоб утворилися «дві національності на одній етнографічній основі, подібно як серби і хорвати, дві частини одного сербського племені, що дали себе розвести політичним, культурним, релігійним обставинам до повного відчуження [32, с. 185]. Такими були витоки політтехнологій штучного створення національностей.

У сучасній грі в «кішки – мишки», за висловом дослідника метаморфоз влади в епоху глобалізації У. Бека, транснаціональні корпорації в боротьбі з національними державами за своє панування над ними реалізують принцип «розділяй і владарюй» методом розпалювання міжнаціональної ворожнечі, заохочення націоналізму як між державами, так всередині них самих [4, с. 90, 132]. П.Р. Брас відзначає конфлікт між природною (етнічною) і зовнішньою елітами чи відповідними владними установами або між самими природними елітами як джерело формування етнічної самосвідомості і вимог [21, с. 467].

Загальна мета глобалістів – підрив політичної влади і вплив національних держав. К. Омае пише про нації-держави як про «ностальгічні фікції»: «...Постнаціональний порядок, що виникає, стане не системою гомогенних одиниць (як сучасна система національних держав), а системою, основою на відносинах між гетерогенними одиницями (такими, як деякі соціальні рухи, деякі групи інтересів, деякі професійні об'єднання, деякі неурядові організації, деякі збройні формування, деякі юридичні структури» [33].

Отже, розмивання етнічної ідентичності однорідних (гомогенних) народів як частина стратегії глобалізації створює загрозу національним демократіям у підриві самої їх основи. Розчленування цілого (народу як етносу або ж етнічної нації) на частини різнорідних етнічних та інших соціальних груп має своїм наслідком конкуренцію і конфлікти між цими частинами та перехід влади до транснаціональної, транстериторіальної космополітичної еліти. Влада ж еліти – це шлях від демократії до олігархії.

Хибність протиставлення націоналістами і космополітами з двох сторін національного і загальнолюдського як частини цілому ще на початку ХХ ст.

критикував філософ М. Бердяєв. «Національність є індивідуальним буттям, поза яким неможливе існування людства, – писав він, – людство існує в формах національного буття його частин» [34, с. 93]. «Космополітизм є потворним і нездійсненим виразом мрії про єдине, братерське й досконале людство, підміна конкретного живого людства відстороненою утопією. Людина входить в людство через національну індивідуальність...» [34, с. 95].

Сучасна демократія відрізняється від античної рівністю прав людей, але не повинна позбутися сутнісного значення суверенітету народу – її творця – в унікальній формі, що відображає унікальність кожного народу. В цьому відношенні всі демократії сутнісно однакові і в той же час відмінні у видовому багатоманітті, як колись класифіковані Арістотелем п'ять видів давньогрецької демократії. Нині Л. Зідентоп класифікував унікальні європейські демократії: аристократична британська, олігархічна й конфесійна голландська, децентралізована й патерналістська німецька, бюрократична й іноді популістська французька, общинна й навіть анархічна, з прихованою клановістю й клієнтеллою на півдні – італійська [16, с. 87–89, 205, 288]. Українська демократія теж не має бути безликою чи копією або гібридом інших національних демократій.

Висновки для України з глобалізаційних загроз демократії полягають у виборі між народовладдям на основі суверенітету українського народу при забезпеченні прав національних меншин і прав людини в їх владній ієрархії від загального (народ) до особливого (національності) та одиничного (людина) або так званою «космополітичною демократією» з космополітичною елітою як суб'єкта суверенітету над розділеними нею фрагментами різнорідних спільнот та автономних індивідів.

Демократія не відкидає еліт, зазначає Л. Зідентоп, але передбачає створення відкритого політичного класу з множинними механізмами їх поповнення обдарованими, освіченими, багатими й по-здоровому честлюбивими людьми. Натомість в об'єднаній Європі спостерігається зворотний процес її підпорядкування ніким не обраній еліті банкірів, експертів, менеджерів, юристів, які вийшли з-під демократичного контролю і схильні до махінацій. І в передбачуваному майбутньому не існує шляху створення відкритого загальноєвропейського політичного класу [16, с. 2, 42, 152, 180]. З огляду на викликані глобалізацією антидемократичні тенденції централізації влади Л. Зідентоп вказує на революційну традицію народів як крайній засіб захисту свого суверенітету [16, с. 29].

В Україні така революційна традиція існує з часів козацької демократії і проявилася в сучасних умовах, не зважаючи на відсутність у Конституції права

народу на опір будь-кому, хто намагатиметься протиправно ліквідувати демократію. Це право передбачалося в ст. 9 проекту Конституції України 1992 року [35] і було «забуте» при прийнятті чинної Конституції в 1996 році, що є ознакою формування «закритого політичного класу» і в Україні. Науковцям і всім небайдужим до долі українського народу слід активно нагадувати «забудькуватій» еліті про необхідність внесення до тексту Конституції України такої форми безпосереднього народовладдя, як *право народу на повстання за умов блокування владою реалізації конституційного права на всенародний референдум*. І те й інше дотепер не реалізується в Україні, що показово відносно відірваності еліти від народу. Як показовим є казус проігнорованих всіма складами влад результатів єдиного референдуму за роки незалежності 2002 року.

Література

1. Барабаш Ю. Установча влада українського народу як конституційний феномен / Ю. Барабаш // Право України. – 2009. – №11. – С. 73–80;
2. Щорічне Послання Президента до Верховної Ради «Про внутрішнє та зовнішнє становище України у 2016 році. – Електронний ресурс. – Режим доступу. – [http:// www. president. gov. ua/news/shorichne-poslannya-prezidenta-do-verhovnoyi-radi-provnytri-38077](http://www.president.gov.ua/news/shorichne-poslannya-prezidenta-do-verhovnoyi-radi-provnytri-38077);
3. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / За ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. – 2-е вид., перероб. і допов. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 688 с.;
4. Бек Ульрих. Власть и ее оппоненты в эпоху глобализма. Новая всемирно-политическая экономия / Пер. с нем. А.Б. Григорьева и В.Д. Сидельника; послесловие В.Г. Федотовой и Н.Н. Федотовой / Ульрих Бек. – М.: Прогресс – Традиция, Издательский дом «Территория будущего» (серия «Университетская библиотека Александра Погорельского»), 2007. – 464 с.;
5. Демократія: витоки, сутність і перспективи розвитку. – Електронний ресурс. – Режим доступу: http://pidruchniki.com/19390514/politologiya/demokratiya_vitoki_sutnist_perspektivi_rozvitku;
6. Бостан А.М. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник / А.М. Бостан, С.К. Бостан. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 672с.;
7. Хома Н.М. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти. – 2-е вид., стереотипне / Н.М. Хома. – Львів: «Новий Світ – 2000», 2005. – 480 с.;
8. Аристотель. Политика. Перевод С.А. Жебелева // Мыслители Греции. От мифа к логике: Сочинения. – М.: ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс, Харьков: Изд-во Фолио, 1999. – 832 с. (Серия «Антология мысли»);
9. Дугин А.Г. Этносоциология: учебное пособие для вузов / А. Г. Дугин. – М., 2011. – Електронний ресурс. – Режим доступу: [http:// www. 4tp. su/ru/content/этносоциология-учебное-пособие-2011](http://www.4tp.su/ru/content/этносоциология-учебное-пособие-2011);
10. Тонкін Елізабет. Історія і етнічність / Елізабет Тонкін, Меріон Макдональд, Мелколм Чепмен // Націоналізм. Антологія. Упорядники Олег Проценко, Василь Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 449–458;
11. Гатчінсон Джон. Що таке етнічність / Джон Гатчінсон, Ентоні Д. Сміт. – Там само. – С. 468–476;
12. Словари и энциклопедии на Академике. – Електронний ресурс. – Режим доступу:

[http://dic.academic.ru/dic.nsf/latin-rus/27510/natio;dictionary_of_ancient_Academic/ru/27/ Civitas](http://dic.academic.ru/dic.nsf/latin-rus/27510/natio;dictionary_of_ancient_Academic/ru/27/Civitas);

13. Баранов Николай. Етнополитология. Лекция 3. Нація / Николай Баранов. – Електронний ресурс. – Режим доступу: [http:// nicbar. ru/ etnopolitologiya_03 htm](http://nicbar.ru/etnopolitologiya_03.htm); **14.** Кесарійський Прокопій. Історія війн / Прокопій Кесарійський // Хрестоматія з історії держави і права України. – Том 1. З найдавніших часів до початку ХХ ст.: навч. посіб. для юрид. вищих навч. закладів і фак.: У 2 т. / В.Д Гончаренко, А.Й. Рогожин, О.Д. Святоцький; за ред. члена-кореспондента Академії правових наук України В.Д. Гончаренка. – К.: Ін Юре, 1997. – С. 14–15;

15. Муратова Е.Н. Выражение концепта «народ» в русском языке / Е.Н. Муратова, Э.А. Сенцов // Молодой ученый. – 2011. – № 10. Т. 2. – С. 40–42. – Електронний ресурс. – Режим доступу: [http:// moluch. ru/archive/33/3794](http://moluch.ru/archive/33/3794); **16.** Зидентоп Л. Демократия в Европе / Пер. с англ.; Под ред. В.Л. Иноземцева / Л. Зидентоп. – М.: Логос, 2001. – 312/+XLVIIIс.; **17.** Саксонскоезерцало. Земское право. Книга третья. – Електронний ресурс. – Режим доступу: [http:// www. vostlit. info/ Texts/ Dokumenty/ Germany/XIII/ Sachsenspiegel/ frameset3.htm](http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Germany/XIII/Sachsenspiegel/frameset3.htm);

18. Вулф Кен. Етнічний націоналізм: аналіз і захист / Кен Вулф // Націоналізм. Антологія... – С. 491–499; **19.** Скемергорн Річард. Етнічність і меншини / Річард Скемергорн. – Там само. – С. 455–457; **20.** Брас Р. Пол. Змагання еліт та становлення націй / Пол Р. Брас. – Там само. С. 477–484; **21.** Брас Р. Пол. Етнічні групи і формування етнічної ідентичності / Пол Р. Брас. – Там само. – С. 462–467; **22.** Сетон-Вотсон Г'ю. Старі й нові нації / Г'ю Сетон-Вотсон. – Там само. – С. 515–519; **23.** Альтер Петер. Нація: проблема визначення / Петер Альтер. – Там само. – С. 580–592; **24.** Крейчі Ярослав. Етнічні та політичні нації в Європі / Ярослав Крейчі, Вітезслав Велімський. – Там само. – С. 487–490; **25.** Багро С.О. Уявлення про козацьку вітчизну в сучасній історіографії / С. О. Багро // Наукові записки. Том 143. Історичні науки. – 2013. – С. 48–54; **26.** Історія Русів / Пер. І. Драча; вступ ст. В. Шевчука. – К.: Рад. Письменник, 1991. – 318 с. **27.** Коннор Вокер. Коли сформувалася нація? / Вокер Коннор // Націоналізм. Антологія... С. 529–537; **28.** Ющенко сделал громкое заявление о Путине. – Електронний ресурс. – Режим доступу: [http:// novyny. online. ua/750251/yushchenko-zrobiv-guchnu-za-yavu-pro-putina/](http://novyny.online.ua/750251/yushchenko-zrobiv-guchnu-za-yavu-pro-putina/); **29.** Ющенко Виктор. Путин проводит фашистскую политику / Виктор Ющенко. – Електронний ресурс. – Режим доступу: [http:// apostrophe. com. ua/ article/politics/ 2016-08-15/ viktor-yushenko-putin-provodit-fashistskuyu-politiku/6793](http://apostrophe.com.ua/article/politics/2016-08-15/viktor-yushenko-putin-provodit-fashistskuyu-politiku/6793); **30.** Іванченко Олександр Семенович. Дорогами Маклая: Роман / Худож. В.І. Баріба; Пер. з рос. Л.Т. Василенка. – К.: Молодь, 1987. – 365 с.; **31.** Баранов Николай. Етнополитология / Николай Баранов. – Електронний ресурс. – Режим доступу: [http:// nicbar. ru/etnopolitologiya_08. htm](http://nicbar.ru/etnopolitologiya_08.htm); **32.** Грушевський Михайло. Галичина і Україна / Михайло Грушевський // Націоналізм. Антологія... С. 180–187; **33.** Баранов Николай. Етнополитология / Николай Баранов. – Електронний ресурс. – Режим доступу: [http:// nicbar. ru/etnopolitologiya_08. htm](http://nicbar.ru/etnopolitologiya_08.htm); **34.** Бердяев Н. А. Судьба России / Н. А. Бердяев. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 256 с.; **35.** Конституція України. Проект винесений Верховною Радою України на всенародне обговорення (1 липня 1992 р.). – Електронний ресурс. – Режим доступу: [http:// zakon5. rada. gov. ua/laws/show/2525-12](http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2525-12).